

Euskara eta Euskal Kultura

Gasteizko elizbarrutian

Paulo Agirrebaltzategi

Bai harrigarria! Ez dago inolako galdera-zeinurik tituluan, eta, hala ere, galdera bezala irakurtzen dugula dirudi. Gasteizko Elizbarrutia (edo Euskal Herriko Eliza) eta euskara (euskal kultura) binomioa aipatu orduko, galdera zeinua datorkigu begitara, erantzun eske. Zergatik gertatzen da hori? Datu bat dagoelako atzean, begibistakoa izanik ere, bistaratu eta azpimarratu beharrekoa hasieratik, Elizbarrutiaren euskararekiko jarrera eta jokabidea funtsean baldintzatzen duena: Euskara ez izatea hizkuntza ofiziala, ez alor zibilean eta ez Elizan; bigarren –hirugarren?– mailako eta menpeko hizkuntza murriztua izatea, beraz, euskara –eta euskal komunitatearen kultura berezia-, Elizaren bizitzan, latinaren eta gaztelaniaren oso atzetik.

Gasteizko elizbarrutiaz ari gara, ez oraingoaz, hori hirutan banatu aurretikoaz baizik: 1862-1950 bitartekoaz, Araba, Bizkaia eta Gipuzkoa hiru herrialdeak ia osorik bere baitan hartzen zituenekoaz, alegia. Oraingo elizbarrutiko euskararen egoera eta erabilerari buruz, ikus daiteke Emilio Perezen

“Euskararen egungo egoera Gasteizko elizbarrutiko pastoral jardueran” hitzaldia, Euskaltzaindiak “Eliza eta euskara Gasteizko elizbarrutian” gaiari buruz 2004an antolaturiko jardunaldietan emana, eta Euskaltzaindiak berak *Eliza eta Euskara* hitzaldi-bilduman argitaratua (2006, 885-902 or.).

la laurogeita hamar urte bete zituen, beraz, Gasteizko elizbarruti “batuak”. Urte askotxo dira, eta oso gorabeheratsuak ikuspegi politiko nahiz sozio-kulturaletik begiratuta; bi diktadura-aldiak eta euskararen aurkako debekuak eta euskal kulturaren kontrako jazarpenak tarteko. Horregatik ezin ekarri ildo lineal eta homogeenoa bakarera elizbarrutiko hierarkiaren eta elizjendeen, eta oro har eliztarren, irizpide eta jokabideak. Goi-hierarkiari –kuriari– dagokionez, oso nabarmena eta adierazgarria da, hori bai, Jabier Lauzirika gotzainak bere elizbarruti osorako 1938an emandako “Normas para la predicación sagrada” (1938) dokumentua –*H-2000-E* aldizkari honen 61. zenbakian (1984), 17-18 orrialdeetan aurki dezake irakurleak P. Agirrebaltzategik egindako idatziaren iruzkina: “Euskara eta Eliza.

Calahorrako elizbarrutian XII-XIX m.

>> En referencia al Renacimiento Vasco (1876-1936), hay que mencionar al Santuario de Arantzazu, como un lugar humilde pero significativo que congregó a escritores y músicos vascos.

Gasteizko elizbarrutiaren 1862-1950 urte bitarte horretantxe, erdi-erdian, gertatu zen Eusko Pizkundera deituriko mugimendu sozio-kulturala, historialariek 1876-1936 bitartean ipini ohi dutena. Hirurogei urteko epealdi horretan, euskararen eta euskal kultura tradizionalaren balioaren kontzientzia gizarteratzearekin batera, horiek babes-tu, ikertu eta zabaltzeko ekimen hainbat (pribatu nahiz publiko) suspertu zen, eta euskal literatura ugaritu eta euskalgintza oro har nabarmen bizkor-tu; lagunbanako ezagun asko ageri zaigun egile eta eragile lanean, baina gogoan hartzekoak dira mugimenduaren adierazgarri eta motore izan ziren taldeak eta elkarteak ere (aldizkariren baten inguruan bilduak sarritan). Horregatik Eusko Pizkunde horren barnean elizjendeek edota elizari bereziki atxekitako taldeek bete zuten lekuak eta izan zuten eraginak erakutsiko digu, neurri batez, Gasteizko Eliza partikularrak urte haietan euskararen alde eta euskalgintzan egindakoa.

Eusko Pizkunderaren aurreko 14 urteak gerrak (karlistek) edo gerrateek osatzen dituzte; eta agor ageri zaizkigu urteok Hego Euskal Herriko euskalgintzaren alorrean, bai gizartean eta bai Elizan – garai hartan Anton Abadiak antolaturiko Euskal Lore-jokoak Ipar Euskal Herrian zebiltzan, 1879n Elizondon antolatu zituzten arte, eta 1886 berandukoan Durangon, Gasteizko elizbarrutiaren lurraldearen bihotz-bihotzean-. III. gerra karlista (1872-1876) amaitzearekin, eta ondorioz galdutako euskal erakunde politiko-zibilen lekua betetzera-edo dator hizkuntzazko eta kulturazko ardura eta susperkuntza berria. Gasteizko elizbarrutiaren azken 16 urteek (1936-1950), berriz, euskara eta euskal kultura debekatu eta zigortuen garairik ilunena betetzen –husten?– dute, non ezer gutxi ikus daitekeen, ilunpe lodian pizturiko argiunetxoren bat edo beste izan ezik.

Eusko Pizkundera bera, eta gure gaiari dagokionez, 30na urtetako bi alditan bana dezakegu: 1876-1905 eta 1905-1936. Lehen aldi oso apala da elizjendeen eta elizako taldeen lekua euskalgintzan. Villasanteren euskal literaturaren historian ez da elizgizonik batere ageri, garai horretakorik, Hego Euskal Herriari; XIX. mendeko lehen par-

Dokumentu historiko baten inguruan”-. Dena dela, positiboagoak eta eraginkorragoak izan ziren Kalahorrako elizbarrutiak –Gasteizko elizbarrutiaren aurretik Araba, Bizkaia eta Gipuzkoako zati on bat ere hartzen zuenak– askoz lehenago markaturiko irizpideak eta emandako arauak, Gasteizko elizbarruti “batuan” ere baliozkoak izan zirenak, dirudienez. Joseba Intxaustik emana digu horien berri zehatza: “Eliza katoliko erromatarra eta euskara”, in: *Eliza eta euskara* (Euskaltzaindia, 2006, 811-873 or., bereziki 5.2.2.2. epigrafea: “Kalahorrako Sinodoak eta euskal katekesia”.

Artikulu honetan ez dut, ordea, ofizialtasun-arazoaren eta irizpide-jokabide instituzionalaren bidetik jo nahi, tituluko ‘elizbarrutia’ hitzak maila ofizial-instituzionala iradokitzen badu ere; euskararen eta euskal kulturaren “praktikatik” jo nahi dut. Alde horretatik Joseba Intxaustik berak badu artikulu bat, *Hemen* aldizkarian argitaratua: “Elizak egin (ez) duen euskarazko kultura idatziaz” (4, 2004, 63-80 or.). Lehen epigrafean Elizak eta eliztarrek euskalgintzan izandako presentzia aktiboa laburbildu ondoren, azken epigrafean “Egin gabekoak, eginkizunak direnak” azpimarratzen ditu. Izan ere, euskararen eta euskal kulturaren alorrean, horien aurka egindakoen kanpo, garrantzizkoa da horien alde egindakoen eta egin gabe utzitako eginbeharrekoen arteko bereizketa gure kasu honetan, kontuan izanik Gasteizko elizbarrutiak –Elizak– garai hartan zuen itzal eta erantzukizun sozial eta kultural apartekoa. “Gogapen, hitz eta egitez... eta eginbeharrak ez eginez”: horra kristauon aitortzakoa.

Orain arteko dena kontuan izanik, alderdi positiboa ekarriko dut bereziki idatzi honetan, euskara/euskalgintzako alorrean egindakoak, alegia. Euskara/euskal kulturarekiko jarrera ofiziala eta jokabide instituzionala (kuria, parrokiak, seminarioak, liturgia, katekesia, komentuak, kofradiak) alde batera utzita, hiruko bidea irekitzen zaigu aurrean “Euskara eta eliza” galderari erantzuna bideratzean, eta horietako zein hartu erabaki behar: a) Elizjendeen euskararekiko jarrera eta jokabidea edota euskal kulturgintzako lan pertsonala nahiz taldekoa? b) Eliz giroko edota elizari bereziki atxekitako euskalgintzako elkarte edo talde autonomoen jarduna? d) Kristau fededun sentitu eta bizi diren eliztarren jardunbidea, euskararen aldekoa eta euskal kulturgintzako? Azken honetatik jotzea gehiegizkoa litzateke eta ez adierazgarria, kontuan izanik 1862-1950 bitartean Gasteizko elizbarrutiko gizartearen gehiengo handiak eliztar-tzat zeukala bere burua, eta euskalgintzan seinaturiko zenbait fededun arduratsu eta agian kristau militante ere agertzea normala dela: Hiru adibide bakarrik ipintzearen, Felipe Arrese-Beitia bertsolari eta poeta otxandiarra (1841-1906), Gregorio Arrue hernaniar-zarauztar itzultzaile fina (1811-1890) eta Nikolas Ormaetxea “Orixe” idazle oparo eta anitza (1888-1961) gogora genitzake hemen. Horien eta horrelakoen obrak ez ditugu, beraz, hemen bereziki seinalatuko.

El uso del español en las predicaciones religiosas

Predikuaek espainieraz!

teko euskal literaturako elizgizon handiak (Fr. Bartolomé, Astarloa, Mateo Zabala, Mogel, Iturriaga, Lardizabal), denak hilak ziren ordurako; Jose Manterolak sortu eta zuzenduriko garrantzi handiko *Euskal-Erria* aldizkariko (1880-1918) lankideen artean ere ez da elizgizonik ia batere ageri. Pizkundearen bigarren aldirian, berriz, elizgizon hainbat ageri zaigu protagonista.

Dena dela, lehen aldian eta Eusko Pizkundearen hasierari dagokionez, Arantzazuko santutegia aipatu behar dugu, euskal idazle eta musikarien "bilgune" xume baina adierazgarritzat.

Gerra karlistetako hondamendien ondoren, orduantxe hasia zen indartzen santutegia: fraideen komunitatea (1878), errepidea (1879-80), erromes-talde antolatuen mugimendu berria (1881) eta Andre Mariaren koroatzea (1886). Testuinguru horretan dator euskarazko kanta erlijiozko, bertso eta olerkien loralditoxa, Arantzazuri lotua: Felipe Arrese-Beitiaz gain, zenbait apaizjende bateratu zen, erromesentzako euskarazko kanta eta literatura sortzeko: Jose Ignazio Arana (jesuita) eta Patrizio Antonio Orkaiztegi idazle eta eragileak, Jose Matias Balerdi bertso-jartzailea, Modesto Letamendia musikaria, Jose Epelde Arantzazuko arduradun berriaren koordinaziopean. Literatura/kantu horien atzean zeuden aurreko mendeetako Arantzazuko balada herritarrak; eta XIX. mendearen erdi inguruko bertso-sortek, herritarrek asmatu eta abestuek, zubiarena egin zuten balada tradizionalen eta literatura/kantu berrien artean.

XIX-XX mendeen tartean elizbarrutiko bi apaiz ageri zaizkigu nabarmen euskalgintzan eta euskal literaturan: Txomin Agirre idazle eta nobelista zumaiarra, batetik –bere lehen nobela 1895ean argitaratu zuen; baina nagusienak geroagokoak dira: *Kresala* (1906), *Garoa* (1912)–; eta Resurrección Maria Azkue apaiz lekeitiarra, euskalgintzako gizon polifazetiko erraldoia, bestetik: folklorista, musikaria, hiztegiilea, gramatikaria, idazlea eta kultur eragilea. *Euskalzale* aldizkaria sortu eta zuzendu zuen (1897-1899) eta ondoren *Ibaizabal* astekaria (1902-1903). Beraren *Diccionario Vasco-Español-Francés* obra hain galant eta eraginkorraren argitalpen-urtea (1905) ipini dugu, ipini ere, Eusko Pizkundearen bi aldien mugarritzat. Ordutik aurrera mugimenduaren erdi-erdian kokatzen da Azkue. Hiztegiak gain beste bi obra etnografiko handien autorea dugu bera: *Cancione-*

ro Popular vasco (1918-1921) eta geroago *Euskal-erriaren Yakintza. Literatura popular del País Vasco* (1935-1947). Euskal gramatikaren alorrean, *Morfología Vasca* (1923) du bere obrarik nagusiena. Eta Euskaltzaindiaren sorreratik (1919) erakundearen lehendakari izan zen, hil arte (1951). Azkuerekin batera aipatzekoa dugu Aita Donostia kaputxinoa ere, euskal kanta herritarren biltzaile eta zabal-tzaile saiatua, musikologoa eta musikaria; beraren hainbat hitzaldi eta idazlanen artean *Canciones populares* obra etnografikoa azpimarratzekoa dugu (Donostia, 1927).

"Jaungoiko-Zale" apaiz-elkartek (1912an Bizkaian sortuak) lan aparta egin zuen euskara katekesian –doctrina euskaraz zabaltzea zuen bere helburu nagusia– eta eliz jardunbidean bultzatzeko, Zirilo Arzubiagaren eraginez batez ere. Elkartearen izen bereko aldizkari erlijiozkoa ere argitaratu zuten 1932tik aurrera, gero *Ekin* izena hartu zuena. Espainiako Gerra Zibilaren ondorioz ixildu behar izan zuen elkartek.

Eta euskarazko aldizkari erlijiozkoek gagozkiernez, honako hauek aipatuko ditugu garai honetako lekukotzat: *Jesus-en Biotzaren Deya* (Jesuitak, 1917) eta *Zeruko Argia* (Kaputxinoak, 1919); *Karmel* 1931n sortu zuten, *Karmen-go Argia*-ren jarraipen gisa; hirurek ixilik geratu behar izan zuten Gerra Zibilaren ondorengo urteetan, 1950 eta geroago arte. Arantzazuko frantziskotarren *Arantzazu* (1920) elebiduna izan da hasieratik, eta frankismoaren garaipeneko lehen urteetan euskarazko atala kendu beharrean gertatu ziren.

Eusko Pizkundearen argiunerik distiratsuenekoa Eusko Ikaskuntzaren lehen kongresua izan zen, Oñatin ospatua (1918), eta Hego Euskal Herriko lau Diputazioek babestua. Eusko Ikaskuntza bera bidean jartzeaz gain, bertatik bultzatu zuten Euskal Unibertsitatearen proiektua, gero burutu gabe geratu zena; eta bereziki bertatik sortu zen Euskaltzaindia. Elizgizonen partaidetza oso adierazgarria izan zen kongresuan: Resurrección Maria Azkue eta Raimundo Olabide, hizkuntzaren sailean; Romualdo Galdos, J. Adrian Lizarralde eta Tomas Etxebarria historialariak; Aita Donostia eta Jose Arrue musikologoak; Jose Migel Barandiaran etnografoa.

"Eliza eta euskara/euskal kultura Gasteizko elizbarrutian" gaiari buruz mintzatzeko nahitaezkoa da orduko Gasteizko Seminarioaren aipamen apartekoa egitea. Bertako bi irakasle eta eragileren izenak nabarmendu behar ditugu batez ere, biak euskal kulturaren ikerkuntzako eta euskalgintzako egile/eragile bizkorak: Manuel Lekuona herri literaturaren aztertzaile eta historialari bezala batez ere, eta Jose Migel Barandiaran, euskal etnografia-etnologiako patriarka. 1920an Euskararen eta Euskal Literaturaren Katedra eraiki zuen Lekuonak, eta zuzendu ondorengo urteetan; 1924an, berriz, Kardaberaz Bazkuna sortu zuen; orduko euskal aldiz-

Katedral Berriá

la. Eusko Ikaskuntzak sortua zuen Euskaltzaleak elkarte (1927), euskara, euskal prentsa eta euskal literatura sustatzeko. Horren zuzendari izendatuta (1930), nekatu gabe saiatu zen Aitzol, han eta hemen kultur ekitaldiak antolatzen: literatur lehiaketak, antzerki-jaialdiak, bertsolari txapelketak, euskararen egunak, etab. Frankistek eten zuten haren energia handia, 1936an atxilotu eta fusilatu zutenean.

Kazetari eta idazle ere izan zen Aitzol. Eta honetara iritsita, Gasteizko Elizbarrutiko lurraldean jardundako hainbat apaiz euskal idazleren izenak ere aipatuta uzteko unea da, nagusien batzuk bakarrik, eta izenez besterik ez bada ere, denak Gerra Zibilaren aurretik ezagunak eta gehienak Eusko Pizkundea mugimenduan osorik sartzekoak: Antonio Arruti poeta (1882-1918), Bitor Garitaindia (1876-1929, *Argia* astekariaren sortzaile eta zuzendaria), Raimundo Olabide (1869-1942, Biblia osoaren itzultzailea), Paulo Zamarripa olerkari eta kazetaria (1870-1950, hainbat aldizkaritan lankide), Luis Jauregi "Jautarkol", olerkari eta kazetaria (1896-1971). Polikarpo Iraizoz kaputxinoa ere (1897-1980) garai horretako euskal idazleen artean sartzekoa dugu, nahiz eta Gasteizko elizbarrutiaren lurraldetik kanpo bizi izan zen ia beti.

Arantzazun aurkitu dugu Eusko Pizkundearen hasierako lehen argietako bat. Eta orain, Gasteizko Elizbarruti "batuaren" historia amaitzera doalarik, berriro Arantzazura jo behar dugu, haren lurraldean 1940.eko urteetan euskarak eta euskal kulturak jasandako ilunaldi ia erabatekoan argitxoren bat edo beste hantxe piztu zelako: Aurrenik *Arantzazuko Amaren egutegia* (Jose Garate fraideak sortua, 1947), euskara idatzia euskaldunen sukalde askotara sartu zuena, eta ondoren Salvatore Mitxelenaren *Arantzazu euskal-poema*, euskaltzaleen artean amets berriak piztu zituen obra (1949). Hurrengo urteko urtarrilean hasiko zen Jokin Zaitegi apaiz arrasatearra *Euzko Gogoa* aldizkaria argitaratzen, atzerrian, eta urte berean argitaratuko zuten Ipar Euskal Herrian Orixek itzultitako *Meza-Bezperak* liburua, ondorengo urteetan hainbat kristau euskaltzaleren eskuetan gozagarri gertatu zena.

bibliografi apurra

karietako idazle bihurtu ziren eta bertako kideek. Biek irauñ zuten 1936ra arte. Barandiaranek, bere aldetik, Eusko-Folklore elkarte eratu zuen: Euskal Herriko etnografia sustatzea eta zabaltzea helburu. Bi gizonen eragina sakona eta zabala izan zen, ez bakarrik Seminarioko apaizgai eta apaizen artean, eta bai ondorengo urtetako euskal kulturgintza osoan ere (literatura, bertsolaritza, kantagintza, folklorea eta etnografia). Batak eta besteak, Frankoren erregimenak harrapatuta, eta beren bizimodua eta bizilekua aldatzera behartuta ere, tinko eta gogoz eutsi zion bakoitzak bere lan-ildoari. Barandiaranek Ipar Euskal Herrira alde egin behar izan zuen, baina Sarako bizileku berritik bere aldizkariak sustatzen eta zuzentzen jarraitu zuen: *Eusko-Folklore*, *Ikuska*, *Eusko-Jakintza*, bere ikerlanak eta beste hainbatenak argitaratu eta zabaltzeko.

Azkueren, Aita Donostiaren eta Barandiaranen ereduak beste hainbat apaiz eta erlijioso bultzatu zuen, bere aldetik euskal literatura eta kultura herritarra biltzen landa-lan etnografikoan saiatzera: J. Adrian Lizarralde, Polikarpo Larrañaga, Modesto Lekunberri, Justo Mokoroa, Ignazio Omaetxebarria, besteak beste.

Eusko Pizkundeko erreferentziazko gizon bihurtua zen gerra aurreko urteetan Jose Ariztimuño "Aitzol" apaiza (1896-1936), kultur eragile bipi-

- Agirrebaltzategi, Paulo, "Eliza eta euskal kultura / La Iglesia y la cultura vasca", in: Herria-Eliza. Euskadi. Pueblo-Iglesia (Euskal Herriko Apaizen koordinakundeak editatua), Edit. Auñamendi, Donostia, 1978, 161-204.
- "Euskara eta Eliza. Dokumentu historiko baten inguruan", in: Herria-2000-Eliza, 61. zenb., 1984, 17-18 or.
- Hainbat, *Euskara Herrian eta Elizan* (Euskal Herriko Apaizen Koordinakunde), 1996 (edizio multikopiatua).
- Hainbat, "Eliza eta Euskara", in: Euskera [separata], 2006.
- *Iglesia y euskera. Eleiza eta euskera*, Labayru Ikastegia, Bilbao, 2002.
- Intxausti, Joseba, "Elizak egin (ez) duen euskarazko kultura idatzia", in: Hemen, 4, 2004, 63-80 or.
- *Euskara euskaldunon hizkuntza*, Eusko Jaurlaritza, Gasteiz, 1990.